

SEKÜLERLEŞME: SOYKÜTÜKSEL BİR İNCELEME*

Ekber Şah AHMEDİ**

Öz

Dini değişim sosyal bilimlerin ele aldığı önemli konulardan biridir. Bu minval üzere sekülerleşme sosyal bilimler literatüründe modern toplumlardaki dini değişimi açıklamak için bir ana çerçeve olarak kullanılmaktadır. Sekülerleşme kuramı, öz olarak, dönüştürücü bir etkiye sahip olduğu ileri sürülen modernleşme ile birlikte, din ve metafiziksel inançların hem toplumsal, politik ve ekonomik anlamda hem de bireyin zihin dünyasında yitime uğrayacağını ileri sürmektedir. Yani, dini değişimi tasvir etme iddiasında olan ve başta din sosyolojisi olmak üzere sosyal bilimlerin pek çok alt disiplininde hararetle tartışılan sekülerleşme bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Elinizdeki çalışma sekülerleşmeyi kavramsal boyutuyla ele alarak analiz edecektir. Bu sebeple, sekülerleşmenin kuramsal tartışmaları bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Makale, sekülerleşmenin yaşadığı anlam değişimlerini tarihi kaynaklar ışığında ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Sözcükler: Saeculum, Seküler, Sekülerleşme, Sekülerizm.

SECULARIZATION: A GENEALOGICAL STUDY

Abstract

Religious change is one of the most important research subjects of social sciences. In this manner secularization is used in social sciences literature as main framework to explain religious change in modern societies. The theory of secularization asserts that religion and metaphysical beliefs will fall and they will lose significance societally, politically, economically and individually with the advent of modern industrial society. The main subject of this study is to present a conceptual analysis of secularization which is one of the most debated issue in social sciences especially in sociology of religion. In other words, this study that excludes the theoretical debates of secularization aims to present a genealogical analysis of secularization in light of historical resources and to determine its Christian roots. The study questions applying secularization as a framework in order to explain religious change in non-Christian societies.

Keywords: Saeculum, Secular, Secularization, Secularism.

* Makale Gönderim Tarihi: 19 Kasım 2018

Makale Kabul Tarihi: 18 Aralık 2018

** Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Bilimleri Ana Bilim Dalı; Asst. Prof., Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Religious Studies; Afyonkarahisar, Turkey; ekbersah93@gmail.com; orcid.org/0000-0003-0144-2153

GİRİŞ

Sekülerleşme, hem bir kuram hem de bir kavram olarak sosyal bilimler literatürüne kazandırılmasından bu yana, geniş bir anlam ağına işaret etmek için kullanılmaktadır. Bir kuram olarak sekülerleşme genellikle rasyonelleşme, farklılaşma, kentleşme gibi modernleşme sürecinde meydana gelen gelişmelerin neticesinde tedrici olarak din ve benzeri yapıların zemin kaybederek ortadan kalkması manasında kullanılmaktadır. Bir kavram olarak ise, dünyevileşme, kilise mülklerinin kamulaştırılması, bir keşişin manastırı terk etmesi, din ve devlet işlerinin ayrılması, dindarlığın özelleşmesi, dini gerileme, dini inancın erozyona uğraması, dinden/kutsaldan uzaklaşma, metafiziksel inançlardan yüz çevirme, dini olanın çökmesi veya ortadan kalkması gibi anlamlara işaret etmektedir. Literatüre baktığımızda kavramın 1960'lardan itibaren sosyoloji ve din sosyolojisi ders kitaplarında konu olarak işlenmeye başladığını görmekteyiz¹. Fakat sekülerleşme bir teori olarak hiçbir zaman üzerinde ittifak edilmiş bir tanıma sahip olmamıştır. Nitekim Larry Shiner, erken bir dönemde kaleme aldığı “The Concept of Secularization in Empirical Research” adlı eleştirel makalesinde bu hususa dikkat çekmeye çalışmıştır. Shiner adı geçen makalesinde sekülerleşmenin dinin çöküşü, dünyevileşme, toplumun dinle bağlarının kopması, dini inanç ve kurumların yer değiştirmesi, dünyanın kutsaldan uzaklaşması ve kutsal bir toplumdaki kutsal olmayan bir topluma doğru evrilme süreci gibi altı anlamını tespit etmiştir². Kavramın bu kadar geniş bir anlam ağına işaret etmek için kullanılması, sekülerleşme tartışmalarını çıkmaza sevk eden önemli nedenlerden biri olarak kabul edilebilir. Yani, sekülerleşmenin birden fazla olguyu tasvir etmek için kullanılmasının kavramsal anlamda bir muğlaklığa yol açtığı iddia edilebilir. Bu bağlamda, mevcut makale sekülerleşme kavramının soykütüksel bir incelemesini yaparak literatüre kavramsal katkı sunmayı amaçlamaktadır. Makale, seküler ve sekülerizm gibi sekülerleşmenin türevlerinin yanı sıra, kavramın kökü olarak kabul edilen *saeculum* da inceleyerek sözü edilen kavramların tarih boyunca yaşadığı değişim ve dönüşümü ortaya koymayı hedeflemektedir. Böylelikle makale, sekülerleşmenin Hıristiyanı bağlamına dikkat çekerek dini değişimi açıklamak için Hıristiyan olmayan toplumlarda kullanılmasının semantik olarak sorunlu olabileceğine işaret etmektedir.

1. SAECULUM

Fransız dili üzerinden Türkçeye geçen seküler³ (*séculier*) kavramı, Latince *saecularis* kelimesinden türemiştir. *Saecularis* kavramı ise, *saeculum* kökünden istikak

¹ Olivier Tschannen, *A History of Secularization Issue* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Wisconsin, 1989-1990), 19-26.

² Larry Shiner, “The Concept of Secularization in Empirical Research”, *Journal For the Scientific Study of Religion* 6/2 (1967): 207-220.

³ “Seküler”, *TDK Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2011). Ayrıca bk. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevi*, 4. Baskı (İstanbul: Mihran Matbaası, 1905/1322).

etmiştir⁴. İlk defa Etrüskler tarafından kullanılan *saeculum*, bir insanın muhtemel yaşama süresini ya da bir insan kitesinin (human population) muhtemel yenilenme (renewal) süresini ifade etmek için kullanılmıştır. Roma tarihçileri de M.Ö. ikinci yüzyıldan itibaren, *saeculum* kavramını önemli tarihi olayları ve önemli savaşları dönemselleştirmek için kullanmışlardır⁵. Fakat zaman ve mekân olarak dünya çağrışımı yapan *saeculum* kavramına, dördüncü ve beşinci yüzyıldan itibaren, bir çağın ya da bir devrin ruhu manasında "dünya" anlamı yüklenmeye başlanmıştır⁶. Aslında Latince de dünya için *mundus* ve *saeculum* olmak üzere iki farklı kavram kullanılmaktadır. Grekçede kozmos olarak ifade edilen *mundus*, yer ve mekân olarak dünya anlamına gelirken, *aeon* sözcüğünün (sonsuzluk, devir) karşılığı olarak tercüme edilen *saeculum* ise zaman bakımından dünya anlamına gelmektedir⁷. Binaenaleyh Helenist dünya görüşü varoluşu mekânsal olarak algılamaktayken, Yahudi-Hıristiyan dünya görüşü ise varoluşu zamansal olarak anlamaktadır. *A Secular City* adlı kitabın yazarı Harvey Cox, iki farklı medeniyetin varoluş anlayışlarındaki farklılığı şöyle açıklamaktadır:

Yunanlılar nazarında dünya bir mekân, bir lokasyondan ibaret idi. Onlara göre her şey bu dünya içinde meydana gelebilmektedir. Lakin bu dünyada hiçbir önemli hadise vuku bulmamıştır. Yani dünya tarihi diye bir şey yoktur. Fakat Yahudiler nazarında dünya haddi zatında yaratılış ile başlayan ve bir gaye doğrultusunda devam eden bir dizi olayların vuku bulduğu bir tarihtir... Yahudi inancının ilk dönem Hıristiyanları aracılığıyla Helen dünyası üzerindeki etkisiyle zamansal hakikat anlayışı hâkim olmuştur. Böylelikle dünya (world) tarih haline gelmiştir. Kozmos ebediyete (aeon) dönüşmüştür; *mundus* ise *saeculum* haline gelmiştir...⁸.

Cox'un işaret ettiği gibi, Hıristiyanlığın Avrupa'da yayılmaya başlamasıyla, özellikle Roma devleti Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul ettikten sonra, Greko-Romen kültürü Yahudi-Hıristiyan geleneklerinin etkisi altında kalmıştır. Bunun bir sonucu olarak bir zaman kavramı olan *saeculum*, bir mekân kavramı olan *mundus* da içine alacak şekilde bir zaman-uzamsal (spatio-temporal) kavram haline gelmiştir. Böylece Cox'a göre, Yahudi-Hıristiyan geleneklerinin Greko-Romen kültürüyle karşılaşmasında ilk başta Yahudi-Hıristiyan gelenekleri etkili olduysa da, özellikle gerçeklik kavrayışı etrafında yaşanan gerilim Hıristiyan teolojisinin bozulmasına yol açmıştır (plague).⁹ Zira zamansal dünya anlayışına sahip Yahudi-Hıristiyan gelenekleri, mekânsal bir dünya anlayışına

⁴ James Stormonth, *Etymological and Pronouncing Dictionary of The English Language* (Edinburg-London: William Blackwood and Sons, 1881), 562.

⁵ "Saeculum", *World Heritage Encyclopedia*, erişim 8 Eylül 2018, <http://www.worldheritage.org/article/WHEBN0000094620/Saeculum>.

⁶ William H. Swatos - Kevin J. Christiano, "Secularization Theory: The Course of a Concept", *The Secularization Debate*, ed. Swatos - Olson (Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2000), 3.

⁷ Harvey Cox, *The Secular City: Secularization and Urbanization in the Theological Perspective* (New York: Collier Books Macmillan Publishing Company, 1990), 17.

⁸ Cox, *The Secular City*, 16.

⁹ Cox, *The Secular City*, 16-17.

evrilmeye başlamıştır. Bu da, gerçek dini dünyanın mekânsal olarak *saeculum* dışında aranması gerektiği düşüncesini beraberinde getirmiştir.

Tekrar başa dönecek olursak, Aziz Augustine de beşinci yüzyılda kaleme aldığı *Tanrının Şehri* (De Civitate Dei Contra Paganos) adlı eserinde *saeculum* sözcüğünü bir zaman-uzamsal kavram olarak kullanmaktadır¹⁰. Aziz Augustine bu eserinde İnsanın Şehri ve Tanrının Şehri olmak üzere birbirleriyle çatışan iki farklı dünyadan bahsetmektedir. "*Hoc Saeculum*" yani bu alem, hem mekân hem de zaman açısından içinde bulunduğumuz dünyayı simgelemektedir. "Gelecek âlem" (*saeculum futurum*) ise bu dünyanın sonuyla başlayan ebedi dünyayı temsil etmektedir. *Hoc saeculum*, Aziz Augustine'in ifadesiyle İnsanın Şehri, paganların yaşadıkları, geçici, fani, temel karakteristiği günah olan bir dünya olup maneviyatın timsali olan Tanrının Şehriyle zıtlık arz etmektedir. Paradoksal bir biçimde, Hakan Olgun'un da belirttiği üzere, Augustine yalnızca Paganların değil, aynı zamanda Hıristiyanların da bu Şehirde yaşayabileceğine işaret etmektedir.

... Augustine'e göre dünya bir yandan manevi diğer yandan ise dünyevi değerlerin egemen olduğu iki farklı toplumsal yapı (ülke ya da şehir) içinde tanımlanmaktadır. "Bu ülkelerden birisi, bu dünyada gerçek olarak vardır; diğeri ise Tanrıya dayanan bir ümit içinde yer almaktadır". Augustine'e göre örneğin paganlar, sözü edilen birinci ülkede yaşarken Hıristiyanlar, her iki ülkede de aynı anda yaşayabilmektedir...¹¹

Ayrıca *hoc saeculum* asırlar ile ölçülen sıradan zamanı ifade ederken buna karşın, yüksek yaşam türüne sahip Tanrının Şehrinde ebedilik¹² söz konusu olacağına inanılmaktadır. Nitekim günümüz resmi Hıristiyan dualarının son bölümlerinde yer alan *sæcula sæculorum* ifadesinin çevirisi olan "sonsuz dünya" (world without end) veya "sonsuza dek" (forever and ever)¹³ Tanrı Şehrinin ebediliğine işaret etmektedir.

Görüldüğü üzere birden fazla semantik çağrışımı olan çağ¹⁴, devir ve dünya¹⁵ gibi manalara gelen *saeculum/saeculū* sözcüğü, 1538 yılında Latince-İngilizce bir sözlükte "yüzyıl" olarak tercüme edilmiştir¹⁶. Diğer Romantik dillerde de *saeculum* kavramının karşılığı olan *secolo*, *siglo* ve *siècle*, *sèculu* ve *secol* kavramları günümüzde de benzer

¹⁰ Yahudi-Hıristiyan ve Greko-Romen kültürlerinde zaman ve dünya anlayışı farklılığı için bk. Cox, *The Secular City*, 16-17; *saeculum* kavramının evrimi için bk. Herbert De Vriese - Gary Gabor, *Rethinking Secularization Philosophy and The Prophecy Of a Secular Age* (Newcastle: Cambridge Scholar Publishing, 2009), 27-78.

* Bu cümle metnin orijinalinde tırnak içine alınmıştır.

¹¹ Hakan Olgun, "Hıristiyanlık ve Sekülerleşme İlişkisi ya da Seküler Dindarlığın Teolojisi", *İnsan & Toplum* 2/4 (2012), 140.

¹² Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bk. Paul J. Griffiths, "Secularity and Saeculum", *Augustine's City of God*, ed. James Wetzel (Cambridge: Cambridge University Press, 2012). Ayrıca bk. Charles Taylor, *A Secular Age* (Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007), 264-265.

¹³ Swatos - Christiano, "Secularization Theory", 3.

¹⁴ Hans H. Ørberg, "Saeculum", *Latin-English Vocabulary* (Roma: Domus Latina, 2008).

¹⁵ Stormonth, *Etymological and Pronouncing Dictionary of The English Language*, 562.

¹⁶ Thomas Elyot, *The Dictionary Of Syr Thomas Eliot Knyght* (London: Londini in aedibus Thomae Bertheleti typis impress, 1538), erişim: 8 Ağustos 2018, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A21313.0001.001?rgn=main:view=fulltext>.

anlamlar taşımaktadır¹⁷. Ayrıca çağ anlamında *saeculum* kavramının çoğul formu olan *seclorum*, Amerika Birleşik Devletleri'nin 1 dolarlık banknotları üzerinde *Yeni Çağların Düzeni* (Novus ordo seclorum)* şeklinde görülmektedir. Özetle, *saeculum* (hoc saeculum) bir zaman-uzamsal kavram olarak *Eschaton** ile Hıristiyanlarca başlayacağına inanılan Tanrının Şehri ve Tanrının Şehrini temsil eden Hıristiyanlık dışında kalan profan dünyaya işaret etmektedir. Böylelikle seküler kavramı da *saeculum*da olup biten geçici ve fani işlere, bir başka tabir ile umur-u dünyeviyyeye gönderme yapmaktadır. Bu minvalde ileriki sayfalarda ele alınacak sekülerleşme kavramı da esasında *saeculum*da doğru evrilme sürecini ifade etmektedir.

2. SEKÜLER

Seküler kavramının çağrıştırdığı anlamları iki grupta incelemek mümkündür. İlk grupta yer alan anlamı, yüzyılda bir olan, sonu tahmin edilemeyen bir zaman dilimidir. Kavramın söz konusu anlamının, özellikle bilimsel açıklamalarda, süreklilik arz eden, periyodik olmayan, bir süreç ya da asırlar boyunca meydana gelen bir fenomeni izah etmek için kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, yeryüzünün tedrici olarak soğuması olayı, yeryüzünün seküler soğuması¹⁸ veya ağırdan durgunluğa giden ekonomik durum, seküler durgunluk (secular stagnation) olarak ifade edilebilmektedir. Benzer şekilde, Roma döneminde her yüzyılın başında "seküler oyunlar" (Ludi Saeculares) adı altında üç gün üç gece kurban ritüeli ve tiyatral oyunları içeren tören ve şenlikler düzenlenerek yeni yüzyılın (saeculum) başı kutlanmaktaydı¹⁹. İkinci gruptaki anlamlarını yine iki grupta incelemek mümkündür. Birincisi, manastır dışında (saeculum) dini hizmetlerde bulunan rahip veya manastır kurallarına tabi olmayan fert için kullanılmaktadır²⁰. Diğer bir anlatımla seküler veya seküler rahip kavramı teolojik bir kavram olarak manastır dışında çalışan din adamı anlamına gelmektedir. Katolik Kilisesi'ne göre Hıristiyanlar ruhban (clergy) ve laik olmak üzere (laity) iki farklı sınıftan oluşmaktadır. Ruhban sınıfı da kendi içinde ikiye ayrılmaktadır²¹. Köy, kasaba ve şehir gibi yerleşim yerlerinde halk içine karışarak piskopos, başpiskopos veya ezgorsist olarak görevlendirilen sınıf seküler ruhban (secular clergy), toplumdan uzak münzevi hayatı tercih eden sınıf ise dini ruhban (regular/religious clergy) olarak nitelendirilmektedir²².

¹⁷ Jose Casanova, *Public Religions in the Modern World* (Chicago: The University of Chicago Press, 1994), 12.

* Bu ifade Yeni Dünyanın Düzeni olarak da çevrilmektedir.

* Eschaton (Dünyanın Sonu) bk. *Oxford Dictionaries*, "Eschaton", erişim: 2 Eylül 2018, <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/eschaton>.

¹⁸ "Secular", *The Encyclopædia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*, 11. Baskı (New York: The Encyclopædia Britannica Company, 1911), 24: 572-573.

¹⁹ "Secular Games", *The Encyclopædia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*, 11. Baskı (New York: The Encyclopædia Britannica Company, 1911), 24: 573.

²⁰ "Secular", *Webster's International Dictionary of English Language*, Australasian Edition (Springfield Mass: G & C Merriam Company, 1898).

²¹ Bk. "Laity", *The Catholic Encyclopedia* (New York: The Encyclopedia Press, Inc., 1907), 8:748-751.

²² Paul B. Newman, *Growing Up in the Middle Ages* (North Carolina: Mcfarland & Company, Inc., Publishers, 2007), 206-207. Ayrıca bk. Casanova, *Public Religions*, 13.

Kavramın diğer manası, ruhani olmayan, dinle herhangi bir bağlantısı olmayan²³ veya manastır kurallarına tabi olmayan bir olguya gönderme yapmaktadır. Seküler kavramının bu anlamı, Avrupa Orta Çağından itibaren yaygınlık kazanmıştır. Kavrama yüklenen son anlama yakın bir tanımlamayı, Robert Cawdrey tarafından 1604 yılında yazılan, en eski İngilizce sözlük olarak bilinen *A Table Alphabetical* sözlüğünde görmek mümkündür. Bir papaz yardımcısı olan Cawdrey sözlüğünde seküler kavramını dünyalık (worldly) ve dünyaya ait olan şeklinde izah etmiştir²⁴. Yani seküler kavramı, dünyevi (bu dünya içinde olup biten) bir fenomene atıfta bulunmaktadır. Bu nispetle seküler kavramının, değişmeyen dini dünya karşısında değişen bir dünyaya işaret ettiği için, umumiyetle üstü kapalı bir şekilde değersiz bir olguyu ima ettiği söylenebilir. Bir başka ifadeyle, dini dünya değişime tabi olmayan, nihayetsiz bir cihanken, seküler dünya gelip geçici ve fanidir. Bundan dolayı dini dünya üstünlük ifade etmektedir²⁵.

3. SEKÜLERLEŞME

Sekülerleşme kavramı, hukuki bir terim olarak sivil hukukla eklesiyastik hukuku ve sivil mülkiyetle kiliseye ait mülkiyeti tefrik etmek için kullanılmıştır²⁶. *Kamus-i Fransevi*'de belirtildiği gibi sekülerleşme (sécularisation), "araziye-i vakfiyenin arazi-i emiriyeye tebdili" yahut "bir rahip emlakinin emval-ı devlete tahvilidir"²⁷. Bu anlamda sekülerleşme kavramı ilk kez Protestan reformları sırasında, 1646-48 yıllarında, "din savaşları" olarak nitelendirilen Katolikler ve Protestanlar arasındaki savaşı sonlandıran Vestfalya Barış Antlaşmasında, Katolik Kilisesinin mallarının müsaderesi anlamında kullanılmıştır²⁸. Barış müzakerelerinde görüşülmesi ve çözülmesi gereken konularından birini kiliseye ait gayrimenkuller teşkil etmiştir. Bilhassa İsveç ve Brandenburg toprak iddialarını karşılamak için kiliseye ait birtakım zenginliklerin, özellikle arazilerin diplomatik bir dil kullanılarak seküler idarelere devredilmesi gerekmektedir. Bu hususlar göz önünde bulundurularak kilise literatüründe kullanılan ve dünyevi olana gönderme yapan seküler ve onun türevi olan sekülerleşme kavramı, antlaşma taraflarından biri olan Fransız delegelerini temsilen Longueville Dükü tarafından, kilise arazilerinin sivil otoriteye taşınması anlamında önerilmiştir²⁹. Benzer bir şekilde dini bir şahsiyetin monastik kuralların dışına çıkması, dini bir rahibin (religious clergy-regular clergy) seküler rahipliğe geçişi manasına gelmektedir³⁰. Kısaca Otuz Yıl ve Seksen Yıl Savaşlarını

²³ "Secular", *Encyclopedia Britannica*, 572.

²⁴ Robert Cawdrey, *A Table Alphabetical*, 4. Baskı (London: I.R. for Edmund Weaner, 1617).

²⁵ Cox, *The Secular City*, 17.

²⁶ Swatos - Christiano, "Secularization Theory: The Course of a Concept", 3-4.

²⁷ Şemseddin Sami, *Kamus-i Fransevi*, 1980.

²⁸ Peter L. Berger, *The Social Reality of Religion* (Middlesex: Penguin Books, 1973), 112; T.N. Madan, "Secularism in Its Place", *The Journal of Asian Studies* 46/4 (1987): 748; Ian Hunter, "Secularization: The Birth of a Modern Combat Concept", *Modern Intellectual History*, 12/1 (2015): 6.

²⁹ Daha fazla bilgi için bk. Tschannen, *A History of Secularization Issue*, 75-76. Ayrıca bk. Shiner, "The Concept of Secularization in Empirical Research", 208.

³⁰ Hans Joas, *Faith as an Option: Possible Futures for Christianity*, trc. Alex Skinner (California: Stanford University Press, 2014), 10; Philip S. Gorski - Ateş Altınordu, "After Secularization?", *The Annual Review of Sociology* 34 (2008): 60.

(1618-1648) nihayete erdiren Vestfalya Barış Antlaşmasının³¹ neticesinde, Vatikan merkezli tek Avrupa devleti fikri zayıflamış ve zamanla yerini ulus devletlere bırakmıştır. Bunun sonucunda, özellikle Fransız devriminden sonra ulus devletler kilisenin taşınmaz mallarını istimlak etmiş ve onlara el koymuştur. Vestfalya Antlaşmasında kilisenin gayrimenkullerinin kamulaştırılması süreci, sekülerleşme olarak ifade edilmiştir. Böylelikle sekülerleşme tabiri, on dokuzuncu asrın ortasına kadar, kiliseye ait emlakın seküler idareye tahvili anlamında kullanılmıştır. Hugh McLeod'un işaret ettiği³² gibi sekülerleşme tabiri, ilk defa daha kapsamlı bir anlamda tarihçi W.E.H Lecky tarafından 1865 yılında kullanılmıştır³³. Fakat Jan Bremmer'in de ifade ettiği gibi, Lecky'nin iki ciltten oluşan *History of The Rise and Influence of The Spirit of Rationalism in Europe* adlı eseri incelendiğinde sekülerleşmenin ilk anlamının hâlâ ağır bastığı görülmektedir. Zira Lecky, Avrupa'daki zihni ve politik sekülerleşmeden bahsederek aslında kavramın Fransa'daki yaygın kullanımını tekrarlamıştır³⁴.

Seküler ve onun türevi olan sekülerleşme kavramları, yukarıda görüldüğü üzere, umumiyetle değerden uzak, nötr bir anlam ifade etmiş ve özellikle sekülerleşme kavramı tarihi bir olayı deskriptif bir biçimde açıklamak için kullanılmıştır. Fakat mürur- i zamanla seküler kavramına kutsal olmayan veya dinle uyuşmayan hayat tarzı anlamı da yüklenmeye başlanmıştır. Bir başka ifadeyle, seküler kavramı zamanla dinden bağımsız ve kutsalın karşıtı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamdaki seküler kavramını, 1755 yılında Samuel Johnson tarafından yazılan İngilizce sözlükte görmek pekâlâ mümkündür. Johnson sözlüğünde seküler kavramını, ruhani olmayan (not spiritual), dünyevi, şu anki dünyaya ait olan gibi manaların haricinde, kutsal olmayan (not holy) olarak da açıklamıştır³⁵. Aynı şekilde 1881 yılında basılan James Stormonth'un etimolojik sözlüğünde, seküler kavramı ruhani ve kutsal olmayan, geçici ve dünyevi olarak tercüme edilmiştir³⁶. 1927 yılında İsmail Fenni Ertuğrul tarafından Fransızca kaynaklardan esinlenerek hazırlanan *Lugatçe-i Felsefe*'de seküler kavramına karşılık olarak dünyevi ve alemi anlamlarına ilaveten gayr-i dini³⁷ ifadesine de yer verilmiştir. Böylelikle menşei Hıristiyan teolojisinde olan seküler kavramı, felsefi, hukuki ve politik bir kavram haline gelerek dindışı olana veya kutsal olmayana işaret etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda dinden bağımsız hayat tarzı, seküler kavramıyla ifade edilir olmuştur.

³¹ Vestfalya Barış Antlaşması hakkında daha fazla bilgi için bk. Cathal J. Nolan, *The Age of Wars of Religions 1000-1650: An Encyclopedia of Global Warfare and Civilization* (London: Greenwood Press, 2006), 931-936.

³² Hugh McLeod, *Secularisation in Western Europe 1848-1914* (Hampshire: Macmillan Press LTD, 2000), 1.

³³ W.E.H Lecky, *History of The Rise and Influence of The Spirit of Rationalism in Europe* (New York: D. Appleton And Company, 1872), 2: 100-221.

³⁴ Jan Bremmer, "Secularization: Notes Toward a Genealogy", *Religion Beyond a Concept*, ed. Hent de Vries (New York: Fordham University Press, 2008), 436.

³⁵ Samuel Johnson, *A Dictionary of English Language* (London: J. Knapton, 1756), 2: s.n.yok.

³⁶ Stormonth, *Etymological and Pronouncing Dictionary of The English Language*, 562.

³⁷ İsmail Fenni Ertuğrul, *Lugatçe-i Felsefe*, ed. Nejdet Ertuğ (Ankara: Aktif Düşünce Yay., 2014), 469.

Seküler kavramının Tanrı buyruklarına uymayan ve ona taban tabana zıt bir hayat tarzı manasına evrilmesini, modernliğin çağrıştırdığı "burada ve şimdi" (Hic Et Nunc) ³⁸ söylemiyle bağlantılı olarak düşünmek mümkündür. Bu anlayış tarzına göre insan dikkatini metafiziksel öte dünyadan bu dünyaya ve hâlihazıra çevirmek suretiyle, dinler tarafından vaat edilen cenneti bu dünyada kurabilmektedir. "Burada ve şimdi" tabirinde geçen "burada" ifadesinden kasıt yaşadığımız yer, yani dünya ve "şimdi"den de kasıt hâlihazırdır. Yani yegâne özne olarak tebarüz eden insanı, mekân olarak içinde yaşadığımız dünyayı ve zaman olarak da sadece şimdiyi esas alan bu düşünce biçimi, dinler tarafından öte dünyada vaat edilen ve hep ertelenen güzellikleri yeryüzüne getirmeyi hedeflemektedir³⁹. Böylelikle bu düşünce biçiminin, modern toplumun nihai merhalesinde inanç ve inanç sistemlerinin sonunu öngören klasik sekülerleşme tezinin alt yapısını oluşturduğunu iddia etmek mümkündür. Dolayısıyla Hıristiyan teolojisinin bir kavramı olan seküler ve onun türevi olan sekülerleşme, özellikle 19. asırdan itibaren, "aydın" düşünürler tarafından dini olanın alternatifi olarak kullanılmış, başta politika olmak üzere toplumsal kurumları dinin tesirinden arındırmak anlamında sosyal bilim literatürüne girmeye başlamıştır. Yani yukarıda bahsedildiği gibi sekülerleşme süreciyle birlikte, "kutsal" idareye ait mallar sivil olarak ifade edilen alana intikal ettirilmiştir. Bir başka deyişle, sekülerleşme sürecinde kutsal dünyaya ait olan mülkiyet, profan dünyaya taşınmış ve dünyevi kılınmıştır. Bu durum da kutsal ve profan olmak üzere dualist bir katmanın olduğuna işaret etmektedir. Durkheimci sosyolojik paradigmaya göre dinin tipik karakteristiği, kutsal ve profan arasındaki mutlak ayrımdaya yatmaktadır. Jose Casanova'nın vurguladığı üzere sekülerleşme tabiri, içinde yaşadığımız bu dünya, dini ve seküler olarak iki heterojen ve dikotomik katmana ayrıldığında anlamlı olmaktadır. Ayrıca bu sosyal bilimci, bu dünyanın dini ve seküler olarak iki katmana ayrılmasının, bu dünya ve öte dünya ayrımıyla karıştırılmamasına dikkat çekmektedir. Zira sekülerleşme tartışmalarında üç dünya mevzu bahis olmaktadır. Bu ayrımlar doğru yapılmadığı zaman isabetsiz neticeler ortaya çıkacaktır. Casanova bu durumu şöyle izah etmektedir:

Tam olarak iki dünyadan değil, üç dünyadan söz edebiliriz. Mekân olarak öte dünya (cennet) ve bu dünya (yeryüzü) var. Fakat bu dünya kendi içinde dini dünya (kilise) ve seküler dünya (saeculum) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Zamansal olarak da aynı üçlü ayrım söz konusudur. Tanrının ebedi çağı ile kilisenin temsil ettiği kurtuluşun kutsal-manevi zamanı ve seküler çağ (saeculum) olarak ikiye ayrılan zamansal-tarihsel çağı görebiliriz...⁴⁰.

Bahsi geçen tartışmalar önemsiz gibi görünse de, kanaatimizce sekülerleşme tartışmalarında çoğunlukla göz ardı edilen bir konu olup tartışmanın anlaşılmasında kilit rol oynamaktadır. Özellikle sekülerleşme tartışmalarında kutsal (dini alan) ve profan

³⁸ Bk. Kwan Ki Kim, *Order and Agency in Modernity: Talcott Parsons, Erving Goffman and Harold Garfinkel* (New York: State University of New York Press, 2003), 21-30.

³⁹ Mehmet Akgül, "Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din", *Din Sosyolojisi*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yay., 2012), 196-197.

⁴⁰ Casanova, *Public Religions in the Modern World*, 14.

(seküler alan) mutlak ayrımına İslam gibi diğer büyük dini geleneklerde rastlamak pek olası değildir. Dolayısıyla sekülerleşme tartışmalarını bu hususları dikkate alarak okumak yerinde olacaktır. Zira sekülerleşmenin, hem politik ve hukuki bir tabir olarak hem de sosyolojik bir teori olarak bu dikotomik (kutsal ve profan) ayrımın üzerine bina edildiğini iddia etmek pekâlâ mümkündür.

4. SEKÜLERİZM

1851 yılında bir İngiliz düşünür olan George Jacob Holyoake, ilk kez seküler kavramını ideolojik ve felsefi bir düzleme taşıyarak sekülerizm tabirini icat etmiştir. Thomas Paine, Richard Carlile, Robert Owen gibi dönemin önemli düşünürlerinden etkilenen⁴¹ ve 1849 yılında *A Secular Society* (Seküler Topluluk) hareketini tesis etmeye başlayan Holyoake, dini ve metafiziksel düşünceden azade bir düşünce sistemi ortaya koymak için sekülerizm tabirini kullanmıştır. Holyoake dini bir muhitten gelmesine rağmen, *Owenism* ve *Chartism* gibi işçi haklarını savunan özgürlükçü akımlara intisap etmiş ve onların faaliyetlerine bizzat iştirak etmiştir⁴². Bu sebeple Holyoake'un adı geçen hareketlerden ilham alarak *A Secular Society* hareketini kurduğunu iddia etmek mümkündür.

Holyoake, dünyada olup biteni, dini ve tabiatüstü herhangi bir gücü referans almaksızın yorumlamaya ve izah etmeye çalışmıştır⁴³. Holyoake *Principles of Secularism* adlı kitabında, teolojiyi yani dini düşüncüyü müphem, kifayetsiz ve güvenilmez bir kaynak olarak nitelendirmiş ve sekülerizmi bunlara rehberlik edecek bir prensipler bütünü olarak takdim etmiştir⁴⁴. Yani sekülerizm, "Tanrıya veya gelecek yaşama referansta bulunmaksızın, yaşamı bütünüyle bu dünyadan kaynaklanan ilkeler bağlamında yorumlayan ve düzene koyan bir sistemdir"⁴⁵. Bir başka deyişle Holyoake, dinden esinlenen bütün fikirlerin özellikle eğitim ve politika alanlarından dışlanması gerektiği düşüncesini sekülerizm çerçevesinde ele almıştır. Ateistik düşünce sistemine alternatif bir sistem oluşturmaya çalışan Holyoake, başlangıçta "netheism" ve "limitationism" gibi alternatif kavramların üzerinde durduysa da, düşüncelerini daha isabetli bir şekilde yansıtabileceği fikrine istinaden sekülerizm kavramını kullanmayı tercih etmiştir⁴⁶.

Holyoake, ateist olmasına rağmen sekülerizmin tamamen ateistik bir yapıya bürünmesine karşı çıkmıştır. Ona göre sekülerizm ateistik bir yapıdan ziyade, agnostik bir hüviyeti haiz olmalıdır⁴⁷. Zira Holyoake gibi dönemin aydın düşünürleri, sekülerizm ve

⁴¹ Michael Rechtenwald, "Secularism and the Cultures of Nineteenth Century Scientific Naturalism", *The British Journal for the History of Science* 46/2 (2013): 231-232.

⁴² Eric S. Waterhouse, "Secularism", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (New York: Charles Scribner's Sons, 1921), 348. Ayrıca bk. Tschannen, *A History of Secularization Issue*, 76-77.

⁴³ Shiner, "The Concept of Secularization in Empirical Research", 208.

⁴⁴ George Jacob Holyoake, *Principles of Secularism* (London: Book Store, 1871), 11.

⁴⁵ Mehmet Özay, *Sekülerleşme ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 122.

⁴⁶ Waterhouse, "Secularism", 348.

⁴⁷ Bk. Waterhouse, "Secularism", 348.

seküler kavramlarını ateist ve “kafir” yaftalarından kurtulmak için icat etmişlerdir. Çünkü söz konusu ithamlar çoğunlukla geleneksel Hıristiyan toplumlar tarafından ahlaksızlık olarak algılanmaktaydı⁴⁸. Kısacası, söz konusu ithamları bertaraf etmek amacıyla Holyoake, avukat bir arkadaşı W.H. Ashurst'un tavsiyesi üzerine *secularist* ifadesini kullanmaya başlamıştır⁴⁹. Bu endişenin yanı sıra Holyoake, liberal inançlı insanlarla birlikte seküler bir platformda çalışabileceğini göstermek için, *A Secular Society* hareketinin kapılarının onlara kapanmamasını istemiştir. Fakat *A Secular Society* hareketine mensup Charles Bradlaugh, Charles Watts, G.W. Foote gibi düşünürler, Holyoake ile aynı düşünceyi paylaşmamıştır. İnanç sistemlerine hurafe olarak yaklaşan Bradlaugh'a göre, sekülerizm teistik inanç sistemiyle mücadele ettiği sürece somut ilerlemeden bahsedilebilmektedir⁵⁰. Dolayısıyla Bradlaugh gözünde sekülerizm nihai merhalesinde ateizm fikrini kapsamaktadır⁵¹. Böylelikle sekülerizm mefhumunun içeriği konusunda Holyoake ile ihtilafa düşen Bradlaugh, 1866 yılında *The National Secular Society** hareketini kurmuştur. Adı geçen hareket hâlâ aktif bir şekilde, İngiltere merkezli olarak Avrupa'da faaliyetlerini sürdürmektedir.

Aynı zaman diliminde Fransız düşünür Victor Cousin, felsefe, devlet idaresi ve Fransız eğitim sisteminin dinden arındırılarak sekülerleşmesi gerektiğini savunmuştur. 1889 yılında, Friedrich Jodl Alman eğitim ve düşünce sisteminin dini unsurlardan ayıklanmasını, yani sekülerleştirilmesini savunmuş ve 1892 yılında *Deutsche Gesellschaft Für Ethische Kultur* (Alman Etik Kültür Topluluğu) adlı hareketi kurmuştur. Fransız düşünürlerden etkilenen Jodl özellikle ahlakın teolojiden kurtararak sekülerleştirilmesinin gereğini dile getirmiştir. Dini öncüllerden bağımsız bir ahlakın icat edilmesini ve dinle devlet işlerinin tamamen birbirinden ayrılmasını savunan Felix Adler, 1876 yılında, benzer bir hareketi New York'ta kurmuştur⁵².

Bir dünya görüşü olarak sekülerizmde ateizm, materyalizm, özellikle pozitivizm ve İngiliz Yararcılık (Utilitarinizm) felsefesinin izlerini müşahede etmek pekâlâ mümkündür. Bu nispetle sekülerizm, gerçekliğin sadece bu dünyada olduğunu savunan bir doktrin olarak tanımlanabilir. Bu kapsamda, 1911 yılında basılan Macmillan sözlüğünde “sekülerizm, ölümden sonra bir hayatın olmadığına ve yegâne meselemizin bu dünya olduğuna bir inançtır” şeklinde tanımlanmıştır⁵³.

⁴⁸ Talal Asad, *Formations of the Secular* (Stanford California: Stanford University Press, 2003), 23.

⁴⁹ Owen Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 91.

⁵⁰ Bk. Waterhouse, "Secularism", 348-349.

⁵¹ 19. ve 20. yüzyılda İngiltere merkezli din dışı (irreligious) hareketler hakkında bilgi için bk. Colin Campbell, *Toward a Sociology of Irreligion* (London: Macmillan Press, 1971), 47-57.

* Söz konusu topluluğun resmi internet sitesi: <http://www.secularism.org.uk/>, erişim: 14 Ekim 2018.

⁵² Thomas E. Clarke, "What is Christian Secularity?", *Proceedings of The Catholic Theological Society of America* (Rhode Island, 1966), 203-204. Ayrıca bk. Tschannen, *A History of Secularization Issue*, 76.

⁵³ "Secularism", *A Modern Dictionary of English Language* (London: Macmillan, 1911).

Ayrıca yukarıda işaret edildiği gibi, sekülerizm kavramının icadının arka planında, özellikle ateizm ve benzeri dünya görüşlerinin toplumsal bazda kabul edilmeyişi etkili olmuştur. Bir başka deyişle, sekülerizm de diğer pozitivist düşünce sistemleri gibi, tüm metafiziksel düşünce etkilerinden azade bir gerçeklik peşindedir. Örneğin, sekülerizm taraftarları, bilim anlayışı açısından pozitivist bir duruş sergileyerek, seküler bilimin sadece bu dünya hayatının tecrübesine dayandığını ve akıl rehberliğinde, deney sonucunda meydana geldiğini savunmaktadırlar. Bu yönüyle sekülerizm, pozitivism ve materyalist felsefeyle paralellik arz etmektedir. Harvey Cox'un ifade ettiği gibi sekülerizm, “tıpatıp bir din gibi işlev gören bir ideoloji ya da yeni bir örtük dünya görüşüdür (closed world view)”⁵⁴. Bu çerçevede Cumhuriyetin ilk dönem felsefecilerinden İsmail Fenni Ertuğrul sekülerizmi gayr-i diniye mezhebi olarak adlandırarak şöyle açıklamaktadır:

Sekülerizm (sécularisme) bir usul- i felsefeden ziyade her şeyi hayat-ı dünyeviden ibaret ad etmeğe bir meyl manasındadır. Bu Allah'ı inkar değildir. Lakin hayat-ı dünyeviyyeyi ebedi olan hayat-ı uhreviyyenin yerine ikame edip onu ıslaha çalışmak ve hikmet ve inayet-i ilahiyyenin yerine ilmi ve ilm-i ilahinin yerine akılane bir insaniyyet-perverliği kabul etmektir. Binaenaleyh bir nev felsefe-i ilmiyye (positivisme) demektir⁵⁵.

Bu itibarla sekülerizm, felsefi bir düşünce tarzı olarak pozitivist ve materyalist kimliğe sahip bir dünya görüşü veya ideolojik bir düşüncedir. Bu sebeplerden ötürü sekülerizmi, Rönesans ve Protestan Reformasyon süreciyle birlikte başlayan on dokuzuncu yüzyılda Sanayi Devrimi, Fransız İnkılâbı ve Aydınlanma felsefesiyle zirveye ulaşan modern düşünceden bağımsız olarak düşünmemek gerekmektedir. Yani sekülerizmi, modern düşüncenin oluşumu bağlamında ele almak iktiza etmektedir.

Politik bir terim olarak sekülerizm/laisizm ise temelde din ve devlet erkinin işlerinin birbirinden ayrı olma durumuna işaret etmektedir. Yani sekülerizm, genelde devlet aygıtını, özelde ise hukuk prensiplerini, dini öğelerden ve etkilerinden uzak tutmak anlamına gelmektedir⁵⁶. Sekülerizm, kamu alanı adı altında dinden arındırılmış bir alan oluşturarak dini olanı özel alana hapsetmektedir. Bu itibar ile politik bir kavram olarak sekülerizm, yeni bir kavramsallaştırma olup felsefi sekülerizmden beslenmektedir. Sekülerleşme sosyolojik bir terim olarak toplumsal bir sürece işaret ederken sekülerlik (secularity) ise bir durumu, nitelendirmek için kullanılmaktadır⁵⁷. Bir başka deyişle, sekülerleşme bir sürece ve sekülerleşmeye felsefi ve politik olarak alan açmaya çalışan sekülerizm bir düşünce biçimine işaret ederken sekülerlik ise söz konusu düşünce

⁵⁴ Cox, *The Secular City*, 18.

⁵⁵ İsmail Fenni Ertuğrul, *Lugatçe-i Felsefe*, 469.

⁵⁶ Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* (İstanbul: Ötüken Yay., 1979), 163-164.

⁵⁷ Mehmet Ali Kirman, *Din ve Sekülerleşme: Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma* (Adana: Karahan Kitapevi, 2005), 52; a.mlf., “Sekülerleşme ve Dinin Geleceği”, *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, ed. M. Ali Kirman - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Otto, 2015), 343.

biçiminin ve toplumsal olarak nitelendirilen sekülerleşme sürecinin sonucu olarak ortaya çıkan bir duruma göndermede bulunmaktadır⁵⁸.

Türkçedeki laiklik kavramı, politik sekülerizm doktrininin muadili olarak kullanılmaktadır. Sekülerizm, daha çok Anglosakson veya Protestan mezheplerine bağlı ülkelerde yaygın olarak kullanılırken, laiklik (laicite, laicism) Fransa ve İtalya gibi Katolik ülkelerde kullanılmaktadır⁵⁹. Fakat sekülerizm ve laiklik düşünce biçimlerinin dine yaklaşım tarzları farklı olabilmektedir. Umumiyetle laik devletlerde din, devletin nezaretinde olup, dini kurumlar da devlet finansmanlığında çalışmaktadır. Buna karşın, ABD gibi sekülerizm anlayışını benimseyen toplumlarda din ve devlet idaresi birbirinden tamamen bağımsız olduğu için, devlet dini kurumlara finansmanlık yapmamaktadır*. Türkiye Cumhuriyeti devleti de laik bir yapıya sahip olduğu için, Diyanet İşleri Başkanlığı Cumhurbaşkanlığına bağlı bir kurum olup devlet nezaretinde faaliyetlerini yürütmektedir. Dolayısıyla politik anlamda sekülerizm, özellikle laiklik, sadece din ve devlet işlerinin ayrılmasından ibaret değildir.

SONUÇ

Sekülerleşme kavramına farklı zaman dilimlerinde farklı anlamlar yüklenmiştir. Fakat farklı anlam ve tanımlamalara sahip olmasına karşın sekülerleşme kullanımlarının genel anlamda ortak bir noktasının olduğu görülmektedir. O da, Aziz Augustine'in dualist bir yapıya sahip "İki Şehir" tezinden mülhem kutsal olan ile kutsal olmayan şehir ayrımıdır. Yani sekülerleşmenin gerek kilise mülklerinin kamulaştırılması gerekse din ve doğaüstü inanışların gerileme süreci manasında kullanılması, dünyanın kutsal ve profan dikotomik ayrımı üzerinde temellendirildiğini imlemektedir. Binaenaleyh sekülerleşme, hem bir kavram hem de bir kuram olarak Hıristiyanlarca öte dünyayı temsil ettiğine inanılan Kiliseden (Hıristiyanlık), *saeculum* olarak nitelendirilen dünyaya doğru uzaklaşmaya işaret etmektedir. Bu sebeple sekülerleşmeye İslamiyet başta olmak üzere diğer kültürlerdeki dini değişimi izah etmek için başvurulmasının isabetsiz olabileceği iddia edilebilir. Bunun yanı sıra, seküler ve sekülerleşme kavramlarının işaret ettiği anlam ağı dikkate alındığında, mezkûr kavramları dünyevi ve dünyevileşme şeklinde karşılamak güç görünmektedir. Ayrıca sekülerleşme ve sekülerliği, sekülerizmden bağımsız olarak düşünmemek gerekmektedir. Zira seküler(ist) bir düzen daima sekülerleşmenin gerçekleşmesi için gereken sosyo-kültürel ve politik zemini hazırlamaktadır.

KAYNAKÇA

Akgül, Mehmet. "Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din". *Din Sosyolojisi*. Ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 181-210. Ankara: Grafiker Yay., 2012.

⁵⁸ Ahmed Rıza Yezdani Mukaddem, "Sekülerizm ve Sekularizasyon", *Ulum-i Siyasi* 32 (2005/1384): 82.

⁵⁹ Bk. Aytunç Altındal, *Laiklik: Enigma'ya Dönüşen Paradigma*, 2. Baskı (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1994), 25-35; Muhammed Cevad Nuru, "Meban-i Fikri Sekularizm", *Marifet* 22 (1997/1376), 23.

* Amerikan toplumundaki din ve devlet işlerinin ayrı olması, din ve siyasetin birbirinden tamamen bağımsız olduğu anlamına gelmemektedir.

- Altındal, Aytunç. *Laiklik: Enigma'ya Dönüşen Paradigma*. 2. Baskı. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1994.
- Asad, Talal. *Formations of the Secular*. Stanford California: Stanford University Press, 2003.
- Berger, Peter L. *The Social Reality of Religion*. Middlesex: Penguin Books, 1973.
- Bolay, Hayri. *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yay., 1979.
- Bremmer, Jan. "Secularization: Notes Toward a Genealogy". *Religion Beyond a Concept*. Ed. Hent de Vries. 432-437. New York: Fordham University Press, 2008.
- Campbell, Colin. *Toward a Sociology of Irreligion*. London: Macmillan Press, 1971.
- Casanova, Jose. *Public Religions in the Modern World*. Chicago: The University of Chicago Press, 1994.
- Cawdrey, Robert. *A Table Alphabetical*. 4. Baskı. London: I.R. for Edmund Weaner, 1617.
- Chadwick, Owen. *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Clarke, Thomas E. "What is Christian Secularity?". *Proceedings of The Catholic Theological Society of America*. 201-221. Rhode Island, 1966.
- Cox, Harvey. *The Secular City: Secularization and Urbanization in the Theological Perspective*. New York: Collier Books Macmillan Publishing Company, 1990.
- De Vriese, Herbert - Gabor, Gary. *Rethinking Secularization Philosophy and The Prophecy Of a Secular Age*. Newcastle: Cambridge Scholar Publishing, 2009.
- Elyot, Thomas. *The Dictionary Of Syr Thomas Eliot Knyght*. London: Londini in aedibus Thomae Bertheleti typis impress, 1538. Erişim: 8 Ağustos 2018. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A21313.0001.001?rgn=main;view=fulltext>.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Lugatçe-i Felsefe*. Ed. Nejdet Ertuğ. Ankara: Aktif Düşünce Yay., 2014.
- "Eschaton". *Oxford Dictionaries*. Erişim: 2 Eylül 2018. <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/eschaton>.
- Gorski, Philip S. - Altınordu, Ateş. "After Secularization?". *The Annual Review of Sociology* 34 (2008): 55-85.
- Griffiths, Paul J. "Secularity and Saeculum". *Augustine's City of God*. Ed. James Wetzel. 33-54. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Holyoake, George Jacob. *Principles of Secularism*. London: Book Store, 1871.
- Hunter, Ian. "Secularization: The Birth of a Modern Combat Concept". *Modern Intellectual History* 12/1 (2015): 1-32.
- Joas, Hans. *Faith as an Option: Possible Futures for Christianity*. Trc. Alex Skinner. California: Stanford University Press, 2014.
- Johnson, Samuel. *A Dictionary of English Language*. London: J. Knapton, 1756.
- Kim, Kwan Ki. *Order and Agency in Modernity: Talcott Parsons, Erving Goffman and Harold Garfinkel*. NY: State University of New York Press, 2003.
- Kirman, Mehmet Ali. *Din ve Sekülerleşme: Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*. Adana: Karahan Kitapevi, 2005.
- Kirman, Mehmet Ali. "Sekülerleşme ve Dinin Geleceği". *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. Ed. M. Ali Kirman-İhsan Çapcıoğlu. 339-354. Ankara: Otto, 2015.
- "Laity". *The Catholic Encyclopedia*. 8:748-751. New York: The Encyclopedia Press, Inc., 1907.
- Lecky, W.E.H. *History of The Rise and Influence of The Spirit of Rationalism in Europe*. II. New York: D. Appleton And Company, 1872.
- Madan, T.N. "Secularism in Its Place". *The Journal of Asian Studies* 46/4 (1987): 747-759.
- McLeod, Hugh. *Secularisation in Western Europe 1848-1914*. Hampshire: Macmillan Press LTD, 2000.
- Mukaddem, Ahmed Rıza Yezdani. "Sekulerizm ve Sekularizasyon". *Ulum-i Siyasi* 32 (2005/1384): 75-95.

- National Secular Society. Erişim: 10 Eylül 2018. <http://www.secularism.org.uk/>.
- Newman, Paul B. *Growing Up in the Middle Ages*. North Carolina: Mcfarland & Company, Inc., Publishers, 2007.
- Nolan, Cathal J. *The Age of Wars of Religions 1000-1650: An Encyclopedia of Global Warfare and Civilization*. London: Greenwood Press, 2006.
- Nuruza, Muhammed Cevad. "Meban-i Fikri Sekularizm". *Marifet* 22 (1997/1376): 22-34.
- Olgun, Hakan. "Hıristiyanlık ve Sekülerleşme İlişkisi ya da Seküler Dindarlığın Teolojisi". *İnsan & Toplum* 2/4 (2012): 135-156.
- Ørberg, Hans H. *Latin-English Vocabulary*. Roma: Domus Latina, 2008.
- Özay, Mehmet. *Sekülerleşme ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Rechtenwald, Michael. "Secularism and the Cultures of Nineteenth Century Scientific Naturalism". *The British Journal for the History of Science* 46/2 (2013): 231-254.
- "Secular". *Webster's International Dictionary of English Language*. Australasian Edition. Springfield Mass: G & C Merriam Company, 1898.
- "Secular". *The Encyclopædia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*. 11. Baskı. 24: 572-573. New York: The Encyclopædia Britannica Company, 1911.
- "Secularism". *A Modern Dictionary of English Language*. 649. London: Macmillan, 1911.
- "Secular Games". *The Encyclopædia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*. 11. Baskı. 24: 573.
- "Seküler". *TDK Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2011.
- Shiner, Larry. "The Concept of Secularization in Empirical Research". *Journal For the Scientific Study of Religion* 6/2 (1967): 207-220.
- Stormonth, James. *Etymological and Pronouncing Dictionary of The English Language*. Edinburg-London: William Blackwood and Sons, 1881.
- Swatos, William H. - Christiano, Kevin J. "Secularization Theory: The Course of a Concept". *The Secularization Debate*. Ed William H. Swatos Jr.-Daniel V. A. Olson. 1-20. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2000.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Fransevi*. 4. Baskı. İstanbul: Mihran Matbaası, 1905/1322.
- Taylor, Charles. *A Secular Age*. Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007.
- Tschannen, Olivier. *A History of Secularization Issue*. Doktora Tezi, University of Wisconsin, 1989-1990.
- Waterhouse, Eric S. "Secularism". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. 347-350. Ed. James Hastings. New York: Charles Scribner's Sons, 1921.
- World Heritage Encyclopedia. "Saeculum". Erişim: 8 Eylül 2018. <http://www.worldheritage.org/article/WHEBN0000094620/Saeculum>.